

Darüŝŝifa İslam Tıp Tarihi Araŝtırmaları Dergisi / Darüŝŝifa Journal Of Islamic

Medical History Research

ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülâhazalar

Some Considerations on The Hospital Founded by Umayyad Calıph Walıd I in Damascus

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts, Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 6 Kasım 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/CITE AS

Karakuş, Nadir, "Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülâhazalar" Darüŝŝifa İslam Tıp Tarihi Araŝtırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2023) 2/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediđi teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Some Considerations on the Hospital Founded by Umayyad Caliph Walid I in Damascus

Abstract

The city of Damascus has been commemorated with important events in the historical line extending from ancient times to Byzantium, from the first Islamic conquerors to the Umayyads. Rather than the political and military history of the city, its contribution to culture and civilization has made these ancient lands important. Damascus moved to a new stage when it became the capital city of the Umayyad State in 661, and the hospital founded by Caliph Walid I took its place among the firsts in Islamic History. The management approach, in which the Byzantine influence is clearly visible, also showed itself in hospitals. This hospital, where Christian physicians worked, became richer with the doctors who started to come to the city with the new conquests. Providing services to a wide range of patients, from mental illnesses to lepers, this hospital showed itself as an almost fully-fledged health institution for that period. In addition, it has created a rich treatment practice with physician consultation practices as well as surgical operations. Damascus's long-standing experience in the field of medicine, Antioch, Harran and Alexandria; It even became richer with the Jundishapur schools, and this increased the importance of Damascus hospital. Moreover, the treatment methods and humanitarian approaches applied to lepers and mental patients also showed themselves in later periods. The fact that everyone could benefit from these services was an indicator of the social state understanding of the time of Walid I and revealed a different face of the period in addition to the conquests. Although very few of the names of the doctors of this hospital are known, the ancient medical history of the city reveals that this hospital hosted important and competent doctors. Although Islam's recommendations on protecting health are the main factor behind these practices, the hospital founded by Caliph Walid I constituted an important step in the History of Islamic Medicine. It has been observed that Muawiyah, the founder of the state, also contributed to the formation of the Damascus hospital, and that the practice he initiated was inherited from those after him and reached perfection with Walid I. This important subject, for which there is no independent study, has been supported by modern research as well as basic classical sources, and it has been understood that the Damascus hospital was a source of inspiration for later health institutions.

Keywords: History of Islam, Umayyds, Damascus, Walid I, Hospital.

Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülahazalar

Özet

Dımaşk şehri, İlk Çağlardan Bizans'a, ilk İslâm fatihlerinden Emevîlere uzanan tarihsel çizgide önemli olaylarla birlikte anılmıştır. Şehrin siyasî ve askerî geçmişinden ziyade, kültür ve medeniyete olan katkısı bu kadîm toprakları önemli hale getirmiştir. Dımaşk, 661'de Emevî Devleti'nin başşehri olmasıyla yeni bir aşamaya geçmiş, Halife I. Velid'in kurduğu hastane, İslâm tarihinin ilkleri arasında yerini almıştır. Bizans tesirinin açıkça görüldüğü yönetim anlayışı, hastaneler ile de kendisini göstermiştir. Müslümanlar yanında Hristiyan hekimlerin görev yaptıkları bu hastane, yeni fetihlerle birlikte şehre gelmeye başlayan doktorlarla da zenginleşmiştir. Akıl hastalarından cüzzamlılara varıncaya kadar geniş bir yelpazeye hizmet veren bu hastane, o döneme göre neredeyse tam teşekküllü bir sağlık kurumu olarak kendisini göstermiştir. Ayrıca cerrahî operasyonlar yanında hekimlerin konsültasyon uygulamaları ile de zengin bir tedavi uygulaması ortaya koymuştur. Dımaşk'ın öteden beri var olan tıp alanındaki birikimi, Antakya, Harran ve İskenderiye; hatta Cündişapûr ekolleri ile daha da zenginleşmiş, bu husus da Dımaşk hastanesinin önemini artırmıştır. Üstelik cüzzamlılara ve akıl hastalarına uygulanan tedavi metotları ve insanî yaklaşımlar, daha sonraki dönemlerde de kendisini göstermiştir. Bu hizmetlerden herkesin yararlanması ise I. Velid zamanı sosyal devlet anlayışının bir göstergesi olmuş, dönemin fetihler yanında farklı bir yüzünü ortaya koymuştur. Bu hastanenin hekimlerinin isimlerinin çok azı bilinse de şehrin kadîm tıp geçmişi, bu hastanede önemli ve yetkin doktorları ağırladığını ortaya koymuştur. Her ne kadar bu uygulamaların temelinde İslâm'ın sağlığı korumakla ilgili tavsiyeleri temel etken olsa da Halife I. Velid'in kurduğu hastane, İslâm tıp tarihine önemli bir basamak teşkil etmiştir. Dımaşk Hastanesi'nin oluşumuna devletin kurucusu olan Muâviye'nin de katkı sunduğu, onun başlattığı uygulamanın kendisinden sonrakilere tevarüs ettiği ve I. Velid ile kemale ulaştığı müşahede edilmiştir. Hakkında müstakil bir çalışma olmayan bu önemli konu, temel klasik kaynaklar yanında modern araştırmalarla da desteklenmiş ve Dımaşk hastanesinin daha sonraki sağlık kurumları için ilham kaynağı olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Dımaşk, I. Velid, Hastane.

Giriş

Tarihi M.Ö. 1500 yıllarına kadar dayanan kadîm Dımaşk şehri,¹ İslâm davetinin ilk yıllarından itibaren 613-628 yılları arasında Sâsânî-Bizans mücadelesine sahne olmuş ve sonunda hâkimiyet Doğu Roma'nın eline geçmiştir.² Bizans idaresi altında çok kalmayan Dımaşk, Hz. Ömer devrinde kazanılan Ecnadeyn, Fihl, Mercüssuffer ve Yermük gibi zaferlerin ardından Zilkade 15 / Aralık 636'da kapılarını Müslümanlara açmıştır.³ Bundan sonra bir İslâm yurdu olan dünyanın süsü Dımaşk⁴ Emevîlere 661 yılından itibaren başkentlik yapmasıyla yeni bir aşamaya girmiştir.⁵ Bu kadîm şehir, zengin birikimi ve dillere destan güzelliğiyle Endülüslü seyyâh İbn Cübeyr tarafından (ö. 614/1217) "*sandalyesinde oturan bir gelin gibi süslenmiş*" ifadesiyle tanımlanmıştır.⁶

Dımaşk şehrinin bu kadar güzel ve asil olmasının temelinde sadece tarihî geçmişinin zenginliği etkin olmamış, aynı zamanda coğrafi yapısı da onun asaletine farklı bir katkı sunmuştur. Antilübnanlardan doğarak Uteybe bataklıklarında kaybolan ve şehrin ortasından geçen Beredâ Nehri yanında, bereketli Gûta Vahası bu kadîm şehre ayrı bir zenginlik katmıştır. Kâsiyûn Dağı ile Bâdiyetüşşâm adı verilen çöl sahası arasında ortaya çıkan sulak ve bereketli araziler, bu şehre ayrı bir anlam ve zenginlik katmıştır.⁷ Üstelik Antik Çağ'dan Bizans'a, ilk İslâm fetihlerinden Emevîlere uzanan süreçte şehrin pek çok medeniyete olan bağı gittikçe artmış ve güçlenmiş ticaret yolları üzerinde bulunması ise onu daha da önemli hale getirmiştir.⁸

Şehrin farklı bir yüzü, Emevîlere (661-750) başkentlik yapması ile kendisini göstermiş, bu kadîm bölge, önemini daha da artırmıştır. Siyâsî ve askerî yanı bir tarafa bırakılırsa, medeniyetin izdüşümlerinin yansıdığı kadîm şehirlere komşuluk yapması, bu ehemmiyeti daha da artırmış, birçok alanda özellikle de tıp ilminde zenginleşmesini beraberinde getirmiştir. Antakya ve Harran gibi tıp konusunda ekol olmuş şehirlerle bağlantısı yanında İskenderiye mektebiyle de iletişim halinde olmuştur.⁹ Bu köklü birikimin ve zengin geçmişin Emevîlere intikal ettiği hususu ise kuşkusuzdur. Ancak bu birikimin ne derece etki sağladığı, İslâm hâkimiyeti ile buradaki hekimlerin akıbetlerinin ne olduğu hakkında kesin şeyler söylemek oldukça zordur. Elimizde olan kısıtlı bilgiler ise Dımaşk'taki Hristiyan hekimlerin en azından bir kısmının Müslümanlara da hizmet vermiş olduklarıdır.

Ortaya koymaya çalıştığımız bu ihtimal, yeni kurulan devletin ilk yıllarından itibaren kendisini göstermiştir. Emevî hilâfetinin kurucusu olan Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680), 19/640 yılında Hz. Ömer (634-644) tarafından Şam valiliğine getirilmiştir. Muâviye, buradaki görevine başlayınca çevresine mâhir kimseleri toplamaya başlamış bunlar arasında Hristiyanlar da yer almıştır. Ebû'l-Hakem (İbn Esâl) adlı Hristiyan bir hekim, her türlü tedavi yolunu ve ilaçları bilgi sahibi olduğu konuda

¹ Ezra Hall Gillet, *Ancient Cities and Empires* (Philadelphia: Presbyterian Board of Education, 1867), 237.

² A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/251; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 95-97; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 41-53; J. Konidares, "Die Novellen des Kaisers Herakleios", *Fontes Minores* 5 (1980), 33-106.

³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 158-169.

⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 1/24, 26.

⁵ F. McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 91-155.

⁶ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 191.

⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Leiden: Matbaatu Beril, 1889), 16; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim, İslâm Coğrafyası*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 160-161; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2002), 19-20; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı kitapları, 2015), 60; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 147-148.

⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 46.

⁹ Hamdi Onay, "İslâm Felsefesinin Oluşumu Sürecinde İskenderiye Akademisinin Rolü", *Journal of New World Sciences Academy* 6/2 (2011), 229-230.

kendisini ispat ettiği için Muaviye, onu kendi özel hekimi yapmıştır.¹⁰ Muaviye, bu hekime büyük bir güven duyarak kendisine tedavi olmuş, ilaçların yapımında adı geçen Hristiyan hekime tam bir itimat beslemiştir. Bu hizmeti yanında Ebü'l-Hakem'i sırdaşı ve muhasibi olarak yanında bulundurmuş, gece gündüz onunla sohbet etmiştir.¹¹ Oldukça uzun yaşadığını öğrendiğimiz Ebü'l-Hakem, Yezîd b. Muâviye (680-683) ve Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanlarında da Emevî halifelerini tedavi ederek saray hekimi olarak devam ettirmiştir.¹²

Bu kadîm şehrin tıp alanındaki asıl ünü, şehirde kurulan İslâm Tarihi'nin ilk hastanesi (mâristân/ bîmâristan/dâru'l-emrâz/dâru'ş-şifâ) ile daha da artmıştır. Şehrin tıp alanındaki birikimi ile ilgili diğer bir eksiklik de bu hastane ile ilgili olarak karşımıza çıkmış, ortaya çıkan kapalılıklar ise kısıtlı bilgilerden yola çıkılarak giderilmeye çalışılmış, eldeki bilgilerden hareketle tıp tarihi ile ilgili bazı tespitler yapılmaya gayret edilmiştir. Ayrıca makalede bu hastanede görev yapan hekimler ve hastalara sunulan hizmetler ele alınarak hem Dımaşk'ın tıp alanındaki birikimi hem de hastanenin işlevleri hakkında bazı tespitlerde bulunma gaye edinilmiştir. Emevî halifesi I. Velîd'in (705-715) Dımaşk'ta yaptırdığı İslâm Tarihi'nin bu ilk hastanesi hakkında müstakil bir çalışma olmaması ise hazırlanmaya çalışılan makaleyi daha önemli hale getirmiştir.

1. İslâm'da İlk Sağlık Kurumu: Dımaşk Hastanesi

İslâm tarihinde Medine döneminde (622-632), ilk bîmâristan olarak karşımıza, Mescid-i Nebevî'nin içinde kurulmuş olan ve o dönem "hayme" olarak isimlendirilen bir çadır çıkmıştır. Bu çadırda sağlık hizmetleri sunan Küaybe bnt. Saîd el-Eslemiyye (ö. 7/228'den sonra) ve Rufeyde adlı iki kız kardeş sahabînin yaptıklarını saymazsak,¹³ İslâm'da ilk bilinen hastane kurumu, Emevî Halifesi I. Velîd zamanında (705-715) kendisini göstermiştir.

Velîd b. Abdülmelik veya I. Velîd, daha çok yaptığı imar faaliyetleri ile bilinmiştir. Yaptırdığı ve genişlettiği pek çok bina ile karşımıza çıkan I. Velîd,¹⁴ özellikle Medine'deki Mescid-i Nebevî ve Şam Ümeyye Camii'ni Müslümanların hizmetine sunarak haklı bir üne kavuşmuştur.¹⁵ Ayrıca Halife I. Velîd, İslâm tarihinde ilk müstakil hastaneyi yaptıran kişi olarak da haklı bir şöhrete kavuşmuştur.¹⁶ 88/707 yılında yapılan bu hastanenin Emevîler döneminin tek hastanesi olduğuna dair bilgiler ise I. Velîd'in yaptığı hizmetin ne kadar büyük bir ehemmiyete haiz olduğunu ortaya koymuştur.¹⁷ Ayrıca

¹⁰ İbnü'l-Kıffî, *Târîhu'l-Hukemâ*, nşr, Julius Lippert (Leipzig: Theodor Weicher, 1903), 178-179.

¹¹ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Hz. Peygamber'in Yönetimi, çev. Ahmed Özel (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 2/39-40.

¹² Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 157.

¹³ Bk. İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 2/229; Vâkidî, *el-Meğâzi*, thk. Marsden Jones (Beirut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989), 2/510; Ahmed Şevki el-Fencûrî, *İslâm'da İlk Hemşire Hanım Sahabi Rufeyde*, çev. Taceddin Uzun (Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 1992), 30-150.

¹⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 13/194; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1397),

1/300, 364; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beirut: Dâru't-Turâs, 1387), 6/496; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Trvâl*, thk. Abdülmun'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960), 1/349; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 2/260-261; 9/173; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/268, 285; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 8/155.

¹⁵ Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahid Yüksel (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 122-123; Guy de Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti'ş-Şarkiyye*, çev. Beşîr Fransis vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 476.

¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6/437; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 4/267; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/150-151.

¹⁷ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/151.

Halife I. Velîd, Dımaşk hastanesinin yanında ilk akıl hastanesini de yaptırarak önemli bir çığır daha açmış,¹⁸ bunu hastanede cüzzamlılar için ayrılan bölüm takip etmiştir.¹⁹

Bu hastane ile ilgili bilgilerimiz Giriş kısmında ortaya koymaya çalıştığımız gibi, oldukça sınırlıdır. I. Velîd'in bu hastaneyi şehrin kadîm geçmişi ile birleştirerek oluşturduğunu düşünüyoruz. Dımaşk'ta yaptırdığı hastaneye hekimler atayarak hastalarla buluşturan I. Velîd, onlara maaş bağlayarak sağlık alanında yapısal uygulamalarını başlatmıştır.²⁰ Bu hekimler ile ilgili müstakil bir bölüm, ileride ele alınacak olmasına rağmen, hastaneyi tanıtabilecek bazı tespitlerde bulunmak istiyoruz: 96/715 yılında Velîd'in ölümcül hastalığa yakalanıp hayatını noktaladığı günlerde, Dımaşklı tabipler, onun yüksek ateşini düşürmek için bazı tıbbî uygulamalarda bulunmuştur.²¹ Medineli meşhur yedi fakihden biri, hadis ve siyer âlimi Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 94/713) ayaklarından rahatsızlanınca, Dımaşk hastanesinin isimleri verilmeyen tabipleri, onun ayaklarının kesilmesine hükmetmiş ve Halife Velîd de bu cerrahî operasyonu izlemiştir.²² İleriki satırlarda müstakil bir konu olarak incelemeye çalışacağımız hastanenin doktorlarının isimlerindeki bilinmezlik burada da kendisini göstermiştir.

2. Dımaşk Hastanesi ve Cüzzamlılara Yapılan Uygulamalar Üzerine Bazı Tahliller

Emevî halifesi I. Velîd'in yaptırdığı bu hastanede, Pek çok hastalığın tedavisi gerçekleştirilmiş olup bunun yanı sıra cüzzamlılara da hastanede bir yer ayrılması,²³ bu hastanenin işlevi ile ilgili bizlere önemli ipuçları sunmuştur. I. Velîd döneminin önemli hastalıklarından olan cüzzam, bu dönemde karantina uygulamaları ile de kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Cüzzamlı hastaların düzenli olarak bakımlarını emreden I. Velîd, onların ortalıkta görünmemeleri için bu hastaların tecrit edilmesini; bir nevi karantina altına alınmaları talimatını vermiştir. Üstelik bu uygulamalar çerçevesinde cüzzamlıların ve âmâların temel ihtiyaçları, devlet tarafından karşılanarak sosyal bir yönetim sergilenmiştir.²⁴

Halife I. Velîd'in yaptığı bu uygulamaların, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan miskinhâne veya cüzzamhâne (leprosarium) kurumlarına basamak teşkil ettiğini ileri sürebiliriz.²⁵ Ayrıca Dımaşk'ta cüzzam hastalarına karşı uygulanan bu insanî hassasiyet, daha sonra gelecek olan pek çok hekime de ilham kaynağı olmuştur. Bu hekimlerden ilki Süryânî Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'tir (ö. 243/857). Onun kaleme aldığı *Kitâb fi'l-Cüzâm* adlı eserinin günümüze intikal etmemesi bir şanssızlıktır.²⁶ Bu çalışmayı Taberistanlı ünlü hekim Ali b. Rabben en-Nasrânî (ö. 247/861'den sonra) takip etmiş ve *Firdevsü'l-Hikme* adlı eserinde cüzzamdan bahsetmiştir.²⁷ Yine yukarıdaki iki hekim ile

¹⁸ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267.

¹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 4/430-431.

²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/260; 61/410; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/430; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/173.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997), 3/531; 26/106.

²² İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 17/11. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/430'da da tabibin Urve'ye verdiği sakinleştirici şurup hususu dile getirilmiştir.

²³ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267.

²⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 8/72; 6/268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 21/315; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 7/619; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267; İbn Tağrîberdî, *en-Nüccümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 1/220; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 9/423.

²⁵ Bk. İ. Barutçu, "Lepra", *Lepra Mecmuası* 4/1 (1973), 5-39.

²⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 254; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 141, 171, 174, 196-197, 207-208, 328-329; M. Hâdî Müezzîn Câmî, "İbn Mâseveyh", *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî* 4 (1367), 563-566.

²⁷ İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 187, 231; Maurice Bouyges, "Aliy ibn Rabban at-Tabariy", *Der Islam* 22/2 (1935), 120-121.

aynı zamanda yaşayan ve eseri bugüne kadar ele geçirilemeyen filozof Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin (ö. 252/866 [?])²⁸ *Risâle fi illeti'l-Cüzâm ve Eşfiyetih* adlı eseri de cüz zam ve tedavi şekilleri ile ilgili önemli bilgileri içermiştir.²⁹ Burada kendisinden bahsettiğimiz el-Kindî'nin filozofluğu yanında hekimliğinin de olduğu unutulmamalıdır.³⁰ Bu üç hekimden yaklaşık yarım asır sonra Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (ö. 313/925) *el-Hâvî fi't-Tıbb* adlı eseri cüz zam konusuna önemli bir yer ayırarak bu hastalığa dikkat çekmiştir.³¹ Batılıların "Rhazes" dedikleri bu ünlü hekim-filozof, aynı zamanda musiki ile de ilgilendiği için ³² cüz zamlılara bir nevi psikolojik destek de sağlamış olmalıdır. Zira bu önemli hekim-filozof, hastalıkların tedavisinde psikolojik desteğin, moral ve motivasyonun önemine haiz bir eser de kaleme almıştır.³³

Reyli hekim er-Râzî'den yaklaşık yarım asır sonra Büveyhîlere de sağlık hizmeti sunan Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 384/994 [?]) adlı İranlı ünlü tıp âlimi,³⁴ *Kâmilü's-Sınâati't-Tıbbiyye* adlı eserinde cüz zama da yer ayırarak bu müstesnâ eserinin Avrupa'da geniş yankı bulmasını sağlamıştır.³⁵ Halife I. Velîd'in Dımaşk'ta cüz zam hastalığı ile ilgili başlattığı bu uygulamalar, el-Mecûsî'nin neredeyse çağdaşı sayılabilecek ünlü bir hekim-filozof tarafından devam ettirilmiştir. İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu, Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi sayılan Buharalı İbn Sînâ (ö. 428/1037),³⁶ ünlü eseri *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinde cüz zama yer ayırarak hastalığın tedavi yollarına dikkat çekmiştir.³⁷ Velîd b. Abdülmelik'in cüz zamlılara uyguladığı bu insanî uygulamalar, 13. yüzyılda Filistinli hekim İbnü'l-Kuf'un da (ö. 685/1286) ilgi alanına girmiştir. İslâm dünyasında bilinen ilk operatör doktor ve ilk müstakil cerrahî kitabının yazarı olan İbnü'l-Kuf,³⁸ *Kitâbü'l-Umde fi Sınâati'l-Cerrâh* adlı eserinde, cüz zaminin teşhis ve tedavisiyle bu hastalıktan korunma yöntemleri üzerine ayrıntılı bilgiler vermiştir.³⁹

İbnü'l-Kuf'un yaşadığı ve Haçlı seferlerinin (1095-1291) olanca hızıyla devam ettiği, hatta bazı devlet yöneticilerinin dahi cüz zam hastalığına yakalandıkları bu kritik devrede,⁴⁰ Emevî halifesi I. Velîd'in Dımaşk'ta yaptığı uygulamaların, yaklaşık beş asır sonra dahi sağlık alanında hekimlere ilham vermesi, konunun daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Öte yandan Dımaşk'ta kurulan bu

²⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 1/352; 15/234; İbn Haldûn, *el-İber*, 1/109.

²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 1/277; 5/2120; M. Zeki Palalı, "Cüz zam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/150-152.

³⁰ İbn Cülcül, *Tabkâtü'l-Etbbâ*, nşr. Fuâd Seyyid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 73-74; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/318.

³¹ İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 271-273; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/341. Bu eserin orijinali için bk. Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıbb* (Haydarâbâd: y.y., 1955.)

³² İbn Cülcül, *Tabkâtü'l-Etbbâ*, 77.

³³ Bk. Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbü'r-Rûhânî*, nşr. P. Kraus (Kahire: y.y., 1939), 25 vd.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/355; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/1345. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 22/98'de Abdurrahman b. Ali ismindeki bir müellifin de *et-Tıbbü'r-Rûhânî* isminde bir çalışmasının olduğundan bahsedilir.

³⁴ İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 232; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 294.

³⁵ Sami Hamarneh, "Al-Majusi, Abu'l-Hasan Ali İbn Abbâs", *Dictionary of Scientific Biography* 9 (1981), 40-42.

³⁶ İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 272; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 171; Nihat Keklik, "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri", *Felsefe Arşivi* 22-23 (1981), 2-44.

³⁷ Palalı, "Cüz zam", 8/150-152.

³⁸ Kutbüddin Yunûnî, *Zeylü Mir'âti'z-Zamân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1992), 4/313; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: Ma'hedü'l-İlmî el-Ferensî, 1985), 9/296-297; Sami Hamarneh, "Medical Technology in Ibn al-Quff's Surgery", *Islamic Medicine* 1 (1981), 171-176; Muhammed Ahmed el-Kudât, "Câmiu'l-Garaz fi Hıfzî's-Sıhha ve defi'l-Maraz li'bni'l-Kuf el-Kerekî", *Âlemü'l-Kütüb* 18/1 (1997), 19-21.

³⁹ Palalı, "Cüz zam", 8/150-152.

⁴⁰ Kudüs Haçlı Kralı IV. Baudouin'e (1174-1185) "Cüz zamlı Kral/Leper King" denildiği hatırlanmalıdır. Bk. William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey (New York: Columbia University Press, 1943), 2/301, 398; Bernard Hamilton, "Baldwin the Leper as War Leader", *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray (Turnhout: Brepols, 1998), 119-130; Stephen Lay, "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem", *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334.

ilk İslâm hastanesinde ve Emevî başşehirinde, cüzzamlılara yapılan uygulamalar, Doğu-Batı ekseninde yapılan algı karşılaştırmalarında da I. Velîd üzerinden İslâm medeniyetine büyük bir prestij sağlamıştır. Zira Müslümanlar hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanarak özellikle 8. yüzyılda yaşayan cüzzam hastalarına karşı daha büyük bir hoşgörülle yaklaşmışlardır.⁴¹ Allah Resûlü'nün, veba ve cüzzama karşı korunmayı öğütmesi ve karantina uygulamasına benzer nasihatlerde bulunması⁴² ise İslâm medeniyetinin ilk yıllarından beri bu hastalığa karşı etkin ve insanî değerler verildiğini ortaya koymuştur.

Diğer yandan aynı yüzyıl ve sonrasında Orta Çağ Avrupa'sında cüzzamlılar lânetli, kirlenmiş kabul edilerek toplumdan tecrit edildikleri gibi toplu olarak da imhâ edilmişlerdir.⁴³ Oysa Emevî döneminin ünlü musikişinası Ubeydullah İbn Süreyc (ö. 98/716 [?]), cüzzam hastalığından vefat ettiğinde kimse onu kirlenmiş olarak görmemiş, bilakis tüm Dımaşk onun için gözyaşı dökmüştür.⁴⁴ Aynı çağlarda Avrupa cüzzamlıları lânetli olarak kabul ederken Haçlı seferleri ile algı değişmeye başlamış, Doğu'daki Haçlılar, Müslümanlardan öğrendikleri usullerle hastalarını tedavi ettikleri gibi Doğulu hekimlere de muayene olmuşlardır. Hristiyan bir hekim olan Ebû Gâlib, önceleri Kudüs Haçlı Kralı Amaury'e (1162-1174) hizmet etmiş, daha sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi (1171-1193) tedavi ederek her iki tarafta da hüsn-ü kabul görmüştür.⁴⁵ Kudüslü olan Ebû Süleyman Davud ise Mısır'da yetişerek burada tıp eğitimi almış,⁴⁶ daha sonra Kudüs'te Amaury'nin cüzzamlı oğlu IV. Baudouin'in (1174-1185) tabipliğini yapmıştır.⁴⁷ Özetlemeye çalıştığımız bu süreç Emevî Halifesi I. Velîd'in Dımaşk hastanesinde cüzzamlılara ayırdığı bölüm ve toplumdaki cüzzamlılara yönelik izlediği metodun önemini ve etkilerini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

3. Dımaşk Hastanesinin Hekimleri

Emevî Halifesi I. Velîd'in Dımaşk'ta yaptırdığı İslâm Tarihi'nin ilk hastanesinde görev yapan hekimlerle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Eyyûbîler Dönemi'nin (1171-1260) hekim ailesinden Dımaşklı İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269), yazdığı tabiplerin hayatıyla ilgili kapsamlı biyografi eserinde, Şam'da yetişen hekimlere eserinin sonunda hacimli bir bölüm ayırmıştır.⁴⁸ Buna göre kronolojik olarak verilen ilk bilgiler, Bağdat'tan Dımaşk'a gelerek burada hastaları tedavi eden Ebû Nasr el-Fârisî adlı Farâb kökenli bir hekime aittir. 338/949 tarihinde Dımaşk'a geldiğini öğrendiğimiz bu çok yönlü tabibe ait bilgiler, Halife I. Velîd'in açtığı hastaneden yaklaşık iki buçuk asır sonrasına aittir.⁴⁹ Daha sonraki sayfalarda kendileri hakkında bilgi verilen hekimler arasında bölgede yetişenler ise bölgenin tababet konusundaki birikiminin anlaşılması açısından önemlidir. Buna göre Rakka, Ba'lebek⁵⁰ ve Halep⁵¹ gibi

⁴¹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 8/72; 6/268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/142; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1388/1968), 3/497; 12/132; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *et-Tuhfetü'l-İrâkiyye fi'l-A'mâli'l-Kalbiyye*, nşr. Yahyâ b. Muhammed el-Hüneydî (Riyad: y.y., 1421/2000), 185-194.

⁴² Buhârî, *Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunnâsir (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tıb", 19, 30.

⁴³ R. H. Thangaraj-S. J. Yawalkar, *Leprosy* (Basle: Geigy Limited, 1987), 13-16.

⁴⁴ İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 1/167, 211.

⁴⁵ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 254.

⁴⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 544.

⁴⁷ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 381-382; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 309.

⁴⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 557-717.

⁴⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 557-564.

⁵⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 564.

⁵¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 568.

şehirlerde tabip ailelerinin olduğu görülmüş ve bunlar arasında Nestûrî kökenli Hristiyanların da yer aldığı kaynaklarda belirtilmiştir.⁵²

Bölgenin bu birikiminin geçmişten geldiği gerçeğini göz önüne alacak olursak, Emevî Halifesi I. Velîd'in Dımaşk'ta açtığı hastanede bu hekimlerin atalarının da görev yapmış olabileceklerini anlarız. Öte yandan Halep ve Dımaşk şehirleri, hekimlere gösterilen teveccühten dolayı bir çekim merkezi olmuştur. Mısırlı kültür tarihçisi ve devlet adamı İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), Kudüs'te kendisini güvende hissedemeyince 598/1202'de Halep Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in (1186-1216) katna sığınmıştır.⁵³ Bahsettiğimiz bu olay, Emevîlerden yaklaşık beş asır sonraya ait olsa da daha önce Halep ve civarına hükmeden Hamdânî hânedanından (944-1004), Seyfüddevle (944-967), zamanında âlimler ve edipler yanında hekimlere de iltifat etmiştir. Nitekim adı geçen hükümdar zamanında, ünlü Türk filozofu ve o dönemin psikoloğu diyebileceğimiz Fârâbî (ö. 339/950), Halep sarayında Seyfüddevle tarafından hürmetle ağrılanmıştır.⁵⁴ Bu husus bize, bölgede hekimlere gösterilen iltifatın temelinde, Halife I. Velîd'in daha önce attığı temellerin etkili olabileceğini ortaya koymuştur.

Dımaşk hastanesinde görev yapan hekimlerle ilgili bir tahmini de yapılan fetihlerle bölgeye getirilen veya kendiliğinden gelen tabipler üzerinden yapabiliriz. Halife Velîd b. Abdülmelik dönemi (705-715) aynı zamanda büyük fetihlerin yapıldığı bir zaman dilimidir. Yaklaşık on yıllık bu zaman diliminde Bâhile kabilesinden Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715), Mâverâünnehir bölgesini fethederken,⁵⁵ Sakîfli Muhammed b. Kâsım (ö. 96/715), Sind ve civarını kontrol altına almıştır.⁵⁶ Halife Velîd'in baba bir kardeşi Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739) Anadolu ve Kafkasya'ya başarılı seferler yaparken,⁵⁷ Musâ b. Nusayr (ö. 98/717) ve Târik b. Ziyâd (ö. 102/720) ise Endülüs'ü fethederek Avrupa'ya girme başarısını göstermişlerdir.⁵⁸ Doğu'dan Batı'ya doğru yapılan bu hızlı ve büyük fetih hareketleri başkent Dımaşk'a hekimleri de beraberinde getirmiştir. Zira aşağıdaki satırlarda Musâ b. Nusayr ile birlikte Mağrib'den gelerek Halife Velîd'i tedavi eden bir tabipten bahsedilecektir.

İslâm tarihinde ilk kurulan bu hastanede görev yapan hekimlerle ilgili diğer tespit ettiğimiz kimseler oldukça sınırlıdır. Makalenin girişinde devletin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kendisine görev verdiği Hristiyan hekim Ebü'l-Hakem'in Abdülmelik b. Mervân zamanına (685-705) kadar Emevîlere hizmet ettiğini zikretmiştik.⁵⁹ Kuvvetli bir ihtimalle Ebü'l-Hakem adlı bu hekimin öğrencileri, Velîd'in Dımaşk Hastanesi'nde Emevîlere hizmet vermiş olmalıdırlar. Bu önemli hekim dışında

⁵² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 564' de el-Yebrûdî adlı Ba'lebekli hekimin isminin devamında verilen Curcîs b. Yuhanna ibaresi, bu tabibin Nestûrî olduğuna işaret eder. Nitekim Abbâsîler döneminde (750-1258) hekim olarak ün yapan bir Nestûrî hristiyan ailesi olan Buhtîşû'lar içinde, Curcîs isminde kimselerin olduğu bilinen bir gerçektir. Bk. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 163-191; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 134-136; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâ'l-Musannifîn mine'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn ve Esmâi Kütübihim* (Beyrut: y.y., 1398/1978), 413; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden: Brill Publishing, 1970), 108-109.

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 6/193; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ts.), 1/85; M. S. Khan, "The Ta'rikh al-Hukamâ' of al Qıftî", *Hamdard Islamicus*, 6/4 (1983), 85-96.

⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/171; İbn Haldûn, *el-İber*, 1/709.

⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 1/288 vd.; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6/275; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/410-415; Dîneverî, *Ahbâru't-Tvâil*, 1/231, 280; İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*, nşr. Süheyl Zekkâr (Beyrut: y.y., 1992), 3/102-156; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 112-114, 148.

⁵⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 194; Taswir Husain Hamidi, "Entry Route of Muhammad bin Qasim in South Eastern Sindh", *Journal of the Pakistan Historical Society* 45/4 (1997), 337-345.

⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 1/301-306; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6/434 vd.; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 26/441-446; Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 150-153.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 264; İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. R. Dozy (Leiden: Brill Publishing, 1851), 2/6-10.

⁵⁹ Bk. İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 178-179.

Dımaşk'ta hizmet sunan daha başka hekimlerin de olduğunu⁶⁰ ve bunlar arasında yaralar, ilaçlar ve göz hastalıkları konusundaki bilgisiyle temayüz eden Zeynep Tabîbe adlı Benû Evd'den bir hanım doktoru da zikretmeliyiz. Üstelik ünü tüm Arabistan'a yayılan bu hanım tabip, şiir konusunda da oldukça birikimli bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹

Bu dönemde, sadece Dımaşk'taki, isimlerini tam olarak tespit edemediğimiz hekimler Velîd'i ve Dımaşklıları tedavi etmemiş, Mağrib'den de doktorlar gelerek Şam'da hünelerini sergilemişlerdir. Fas'tan kendisini tedavi için gelen Rum hekim, I. Velîd'i muayene ettikten sonra Halife'nin hastalığının verem olduğunu söylemiştir. Konsültasyon şeklinde yapılan bu muayene esnasında başka tabipler de hazır bulunmuş ve onlar Faslı hekimini onaylamışlardır. Mağrib'den gelen bu gizemli hekim ise Endülüs fatihi olan Musâ b. Nusayr (ö. 98/717)⁶² ile Dımaşk'a gelmiş, üstelik daha önce de Mısır valisi olan Halife'nin amcası Abdülaziz b. Mervân'ı (ö. 86/705) muayene etmiştir.⁶³ Bu bölüm ile ilgili olarak zikredilmesi gereken son bir husus ise Dımaşk hastanesinde görev yapan hekimlere maaşlarının yüksek ücretler olarak kendilerine takdim edilmesidir.⁶⁴

4. Hastane Hizmetleri

İslâm'da bilinen ilk hastane kurumu olan Dımaşk *Dâru'l-Merzâ'* sının hizmetleri, konunun özeti mahiyetindedir. Halife I. Velîd, Dımaşk hastanesinde akıl hastaları için bir bölüm ayırmıştır. Üstelik bu uygulama, İslâm Kurumları Tarihi'nde ilk akıl hastanesi olarak önemli bir çıkış açmıştır.⁶⁵ Buradaki akıl hastalarının nasıl tedavi edildikleri hakkında elimizde bir bilgi olmamasına rağmen tarihi olaylardan yola çıkarak bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Elde ettiğimiz bu bilgiler daha sonraki Abbâsiler dönemine (750-1258) aittir ve anlatılanlar Bağdat'ta geçmektedir. "*Dâru'l-Mâristân*" adı ile anılan tımarhanelerde, daha çok köylerde aşırı sıcaktan dolayı şuurunu kaybeden akıl hastalarının tedavi edildikleri, ayaklarına zincir takıldığı, bu hastaların tedavi edilip edilmediklerine dair Halife tarafından görevlendirilen bir müfettişin her ay hastanede denetim yaptığı seyyahların eserlerinde övgüyle anlatılmıştır. Bu olayları bizlere nakleden İspanyol Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin'in (1165-1173) dikkatini çeken hususlardan biri ise, bu hastaların sağlıklarına kavuştuktan sonra ceplerine bir miktar harçlık bırakılıp, köylerine geri gönderilmesi olmuştur.⁶⁶ Muhtemelen Dımaşk'ta da buna benzer uygulamalar, akıl hastalarının tedavisinde usul olarak benimsenmiş ve daha sonraki dönemleri olumlu anlamda etkilemiştir.

İslâm Tarihi'nin bilinen bu ilk hastanesinde verilen hizmetler sadece akıl hastaları ile sınırlı kalmamıştır. Bu hastanede hastalara bazı cerrahî operasyonlar yapıldığı daha önce zikredilmiştir.⁶⁷ Yine bu hastanede daha önce vurguladığımız gibi cüzzamlılara bir yer ayrılmış ve bunlara insan olmaları

⁶⁰ Bu hekimler arasında Hakem ed-Dımaşkî, onun oğlu İsa b. Hakem ed-Dımaşkî ve Teyazîk adlı tabipleri sayabiliriz. Bk. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 157, 158, 160; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 105, 179-180, 255, 317.

⁶¹ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğâni*, thk. İhsan Abbas vd (Beirut: Dâru Sâdır, 1429/2008), 13/242; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 162.

⁶² Hâlid es-Sûfî, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs* (Bingazi: y.y., 1980), 41-47; İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 20 vd.

⁶³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 8/92.

⁶⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/260; 61/410; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/430.

⁶⁵ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267.

⁶⁶ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 64.

⁶⁷ İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*, 17/11.

hasebiyle değer verilerek, kendilerine maaşlı kimseler tahsis edilip hayatlarını kolaylaştırmaları temin edilmiştir.⁶⁸

Bu dönem, hastanesi ve sağlık hizmetleri ile ilgili diğer bilgiler ise konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bazı bilgilerle doludur. Bu bilgilere göre, Halife I. Velîd döneminde, engellilere, âmâlara ve fukaraya maaş bağlanmış, kötürüm ve âmâlara hizmetçiler tahsis edilerek onların hayatlarını daha kolay idame ettirmeleri sağlanmıştır. Muhtemelen hastanenin yakınlarında açılan bir aş evi (imâret) vasıtasıyla bir yandan muhtaçların karnı doyurulmuş, diğer yandan ise dilenmek yasaklanmıştır.⁶⁹ Modern çağda pek çok ülkede görülmeyen bu sağlık hizmetleri dönemin sosyal devlet anlayışının bir yansıması olarak görüldüğü gibi devletin gücünü de yansıtmaktadır.

Sonuç

İslâm tarihinde ilk tıbbî uygulamalar, Hz. Muhammed'in koruyucu hekimlik ile ilgili tavsiyeleri ve hayme adlı çadırlarda verilen sağlık hizmetleri ile olmuştur. Cündişâpûr ekolünde yetişmiş mahir bir hekim olan Hâris b. Kelede'yi (ö. 13/634) saymazsak, bu süreçte hastalara uygulanan tedavi, geleneksel usullerle yapılmıştır. Bu zaman diliminde modern bir hastanenin yapımı ancak Emevî halifesi I. Velid döneminde gerçekleşmiştir. İslâm tarihinin ilk hastanesi olan bu kurum, bizlere sağlık hizmetlerinin nasıl, hangi alanlarda ve hangi şartlarda yapıldığını da göstermiştir. Ayrıca bu hastanede görev yapan hekimlerle Emevîlerin sosyal hizmetler alanında yaptıkları, makalenin kapsamı içinde bizlere önemli ipuçları sunmuştur. Burada görev yapan hekimlerin Ebü'l-Hakem gibi bazı istisnalar dışında isimleri verilmese de Dımaşk ve çevresinin kadîm geçmişi, tıp alanında da zenginliğini ortaya koymuştur. Maaşları düzenli olarak devlet tarafından ödenen bu hekimler, genellikle karşımıza Bizans geleneğinden gelen yahut Cündişâpûr ekolüne mensup Nestûrî Hristiyanlar olarak çıkmıştır. Bu hekimlerin dinî yahut etnik kimliklerine bakmayan I. Velîd ve ardılları, onlardan azamî istifade yoluna gitmişlerdir. Öte yandan sosyal devlet anlayışının etkin olarak görüldüğü bu zaman diliminde, hastanede cüzzamlılar ve ruhsal sıkıntıları olanlar tedavi edilmiş, Avrupa'nın toplumdan dışlayıp imha etmeye çalıştığı gruplar devletin sıcak ilgisine sığınmışlardır. Bu dönemde cüzzamlılara uygulanan muamele ve tedavi metotları, daha sonraki sürece de etki ederek önemli eserlerin kaleme alınmasını sağlamıştır. Dımaşk hastanesinde I. Velîd'in cüzzamlılara uyguladığı metotlar Süryânî Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'ten Taberistanlı ünlü hekim Ali b. Rabben en-Nasrânî'ye kadar pek çok doktora ilham kaynağı olmuştur. Bu hekimler arasında Ya'kûb b. İshak el-Kindî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, Ali b. Abbâs el-Mecûsî ve Filistinli hekim İbnü'l-Kuf'u sayabiliriz. Adı geçen hekimler, cüzzam hastalığı ile ilgili eserler kaleme alarak Dımaşk hastanesinde 92/710'lu yıllarda uygulanan tedavi metotlarını geliştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca Dımaşk'ta kurulan İslâm tarihinin bu ilk hastanesinde cerrahi operasyonlar yapılmış, hekimler konsültasyon yaparak verilen tıbbî kararları tartışmışlardır. Bu hastanenin hekim çeşitliliği, yapılan fetihlerle zenginleşmiş Mağrib gibi uzak coğrafyalardan da Dımaşk'a doktorlar gelmiştir. Bu bahsettiğimiz süreç I. Velîd'in kurduğu Dımaşk Emevî Hastanesi'nin İslâm tıbbının gelişmesine büyük bir katkı sağladığı neticesini beraberinde getirmiştir.

⁶⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 8/72; 6/268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/15.

⁶⁹ Ahmed İsâ, *Târîhu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981), 202; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/349; Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (London: Macmillan Publishing, 1984), 221.

Kaynakça

- Ahmed İsa. *Târîhu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülü'sün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Barthold, V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. nşr. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Barutçu, İ. "Lepra". *Lepra Mecmuası* 4/1 (1973), 5-39.
- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bouyges, Maurice. "Aliy ibn Rabban at-Tabariy". *Der Islam* 22/2 (1935), 120-121.
- Buhârî. *Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsırunnâsir. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Câmî, M. Hâdî Müezzîn. "İbn Mâseveyh". *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî* 4 (1367), 563-566
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *Ahbâru't-Trvâl*. thk. Abdülmun'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Donner, F. McGraw. *The Early Islamic Conquests*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.
- Fencûrî, Ahmed Şevki. *İslam'da İlk Hemşire Hanım Sahabi Rufejde*. çev. Taceddin Uzun. Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 1992.
- Gillet, Ezra Hall. *Ancient Cities and Empires*. Philadelphia: Presbyterian Board of Education, 1867.
- Guy de Strange. *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkiyye*. çev. Beşir Fransis vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Haldon, J. F. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hamarneh, Sami. "Al-Majusi, Abu'l-Hasan Ali İbn Abbâs". *Dictionary of Scientific Biography* 9 (1981), 40-42.
- Hamarneh, Sami. "Medical Technology in Ibn al-Quff's Surgery". *Islamic Medicine* 1 (1981), 171-176;
- Hamidi, Taswir Husain. "Entry Route of Muhammad bin Qasim in South Eastern Sindh". *Journal of the Pakistan Historical Society* 45/4 (1997), 337-345.
- Hamilton, Bernard. "Baldwin the Leper as War Leader". *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray. 119-130. Turnhout: Brepols, 1998.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Hitti, Philip K. *History of the Arabs*. London: Macmillan Publishing, 1984.
- Hitti, Philip K. *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn A'sem el-Kûfî. *Fütûh*. nşr. Süheyl Zekkâr. Beyrut: y.y., 1992.
- İbn Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Cübeyr. *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İbn Cülcül. *Tabkâtü'l-Entebbâ*. nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn. *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Entebbâ*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Divânu Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Havkal. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Hişâm. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1375/1955.
- İbn Hurdazbih. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Leiden: Matbaatu Beril, 1889.
- İbn İzârî el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. R. Dozy. Leiden: Brill Publishing, 1851.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr. *Muhtasar-ı Târih-i Dimaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *et-Tuhfetü'l-İrâkiyye fi'l-A'mâli'l-Kalbiyye*. nşr. Yahyâ b. Muhammed el-Hüneydî. Riyad: y.y., 1421/2000.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Kiftî. *Târîhu'l-Hukemâ*. nşr. Julius Lippert. Leipzig: Theodor Weicher, 1903.

- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist fî Ahbâri'l-Ulemâi'l-Musannifîn mine'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn ve Esmâi Kütübühim*. Beyrut: y.y., 1398/1978.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Egânî*. thk. İhsan Abbas vd. Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı kitapları, 2015.
- Keklik, Nihat. "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri". *Felsefe Arşivi* 22-23 (1981), 2-44.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, Hz. Peygamber'in Yönetimi. çev. Ahmed Özel. İstanbul: İz Yayınları, 2003.
- Khan, M. S. "The Ta'rîkh al-Hukamâ' of al Qiftî". *Hamdard Islamicus*, 6/4 (1983), 85-96.
- Konidares J., "Die Novellen des Kaisers Herakleios". *Fontes Minores* 5 (1980), 33-106.
- Kudât, Muhammed Ahmed. "Câmiu'l-Garaz fî Hifzi's-Sıhha ve defi'l-Maraz li'bni'l-Kuf el-Kerekî". *Âlemü'l -Kütüb* 18/1 (1997), 19-21.
- Lay, Stephen. "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem". *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334.
- Makdisî. *Ahsenü't-Tekâsim, İslâm Coğrafyası*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Makrîzî. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Vesâik, 1423.
- Onay, Hamdi. "İslâm Felsefesinin Oluşumu Sürecinde İskenderiye Akademisinin Rolü". *Journal of New World Sciences Academy* 6/2 (2011), 229-230.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Ömerî, İbn Fazlullah. *Mesâlikü'l-Ebsâr*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: Ma'hedü'l-İlmî el-Ferensî, 1985.
- Palalı, M. Zeki. "Cüzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Râzî, Ebü Bekir. *et-Tıbbü'r-Rûhânî*. nşr. P. Kraus. Kahire: y.y., 1939.
- Râzî, Ebü Bekir. *el-Hâvî fi't-Tib*. Haydarâbâd: y.y., 1955.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Sûfî, Hâlid. *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*. Bingazi: y.y., 1980.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1388/1968.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Emevî Devleti Tarihi*. çev. Mücahid Yüksel. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Thangaraj, R. H. - Yawalkar, S. J. *Leprosy*. Basle: Geigy Limited, 1987.
- Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia. *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden: Brill Publishing, 1970.
- Vâkîdî. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Welhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Ya'kûbî. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2002.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yunîni, Kutbüddin. *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmî, 1992.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r Risâle, 1405/1985.
- Zeydan, Corci. *İslâm Uygurlukları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.